

ДОСЛІДЖЕННЯ ШЕСТОВИЦЬКОГО ПОДОЛУ

Старожитності Шестовиці вже давно увійшли до золотого фонду археологічних джерел доби становлення Давньоруської державності. Щоправда, донедавна це стосувалося чи не виключно матеріалів Шестовицького курганного некрополя, запровадженого до наукового обігу завдяки вже хрестоматійним дослідженням П. Смолічева, Я. Станкевич, Д. Бліфельда та ін.¹ Відновлені 1998 р. Шестовицькою Міжнародною археологічною експедицією (В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий) дослідження комплексу дозволили значно розширити наші уявлення про хронологію та соціально-топографічну структуру пам'ятки, виділити вісім будівельних періодів у її історії, встановити межі поширення культурного шару, дослідити оборонні споруди тощо².

Зокрема, проведене 1998 р. шурфування на всіх підвищеннях заплави в радіусі близько 1 км навколо городища в ур. Коровель дозволило відкрити подільську зону забудови, невідому раніше. З 42 шурфів культурний шар давньоруської доби був виявлений в 11 (№№ 14 – 15, 21 – 23, 25 – 27, 36 – 37, 42), завдяки чому і вдалося окреслити межі подолу: нижня кромка тераси навколо городища (переважно вздовж західного схилу, що зумовлено топографічними умовами) та три підвищення на північ від стариці Десни, відокремлених одне від одного рукавами р. Жердови (права притока Десни), що впадають у неї. (Рис. 1.). Крім того, окремі плями культурного шару виявлені на південь та південний схід від городища.

Таке розташування подільської зони забудови зумовлене, насамперед, топографічною структурою пам'ятки. Як зазначалося, основна частина Шестовицького комплексу займає вузький (від 800 м в основі, в районі ур. Узвіз, до 100 м на городищі, звужуючись ще більше на стрілці) видовжений (понад 1 км завдовжки) мис правобережної тераси Десни³ (Рис. 2). Він має алювіальне походження і утворився за часів таяння льодовика в місці злиття Десни і Жердови. В подальшому він відігравав роль природного бар'єру для паводкових вод. В результаті всі стариці Десни на схід від нього (між мисом і сучасним руслом Десни) були поступово забиті піском і нині заповнюються водою лише навесні, в той час як велика дугоподібна стариця на південний схід від городища залишалася проточною ще донедавна. Саме її згадує в середині XVIII ст. в своєму «Черниговского наместничества топографическом описании» О. Шафонський як проточне «озеро»: «Коровель, вступное из Десны, длиною на версту, шириною на 80 сажень»⁴. З півночі в неї трьома рукавами впадала р. Жердова, що протікає вздовж західного схилу мису, в ряді місць підходячи до нього майже впритул. Ширина рукавів Жердови в районі ур. Узвіз сягає 8 – 12 м; при впадінні вони розширюються до 20 – 25 м. Біля підніжжя стрілки мису завдяки наявності джерел збереглося невеличке озерце, що являє собою залишок ще однієї деснинської стариці, нині теж майже повністю замутої.

Ці підвищення в заплаві здавна використовувались людиною. Так, навколо озерця біля підніжжя стрілки мису зібрані дрібні уламки кераміки ямково-гребінцевої культури та окремі відщепи⁵ (поодинокі знаряддя неолітичної доби зустрічалися в ході робіт і на території городища та посаду). Нечисленні фрагменти ліпних посудин доби бронзи відзначені в шурфах № 3 та № 15 на південний схід від городища та № 23 і № 26 – на південний захід від нього (1984 р. в ході робіт на краю тераси в північній частині посаду відкрито рештки тілоспалення на стороні з невеличкою ліпною поховальною урною)⁶; з останніх же походить і кераміка раннього залізного віку (милоградської культури)⁷.

Судячи з малочисельності знахідок та враховуючи більш високий рівень паводків у ті часи, мова повинна йти не про існування на цих підвищеннях постійних поселень доби неоліту – раннього залізного віку, а про періодичне їх використання місцевою людністю у міжпаводковий період в якості тимчасових стоянок мисливців-рибалок та скотарів. Вірогідно, такий же характер мало використання заплави і в ранньослов'янські часи: дрібні уламки ліпної товстостінної кераміки з домішками шамоту та жорстви у тісті, що, за визначенням Р. Терпиловського, може бути датована II – III ст. I тис. н. е., зафіксовані лише в шурфі № 21, тоді як на городищі вони більш чисельні⁸. Відомі тут також знахідки римських монет, арбалетовидної бронзової фібули IV ст., бронзових браслетів з кінцями, що розширюються⁹.

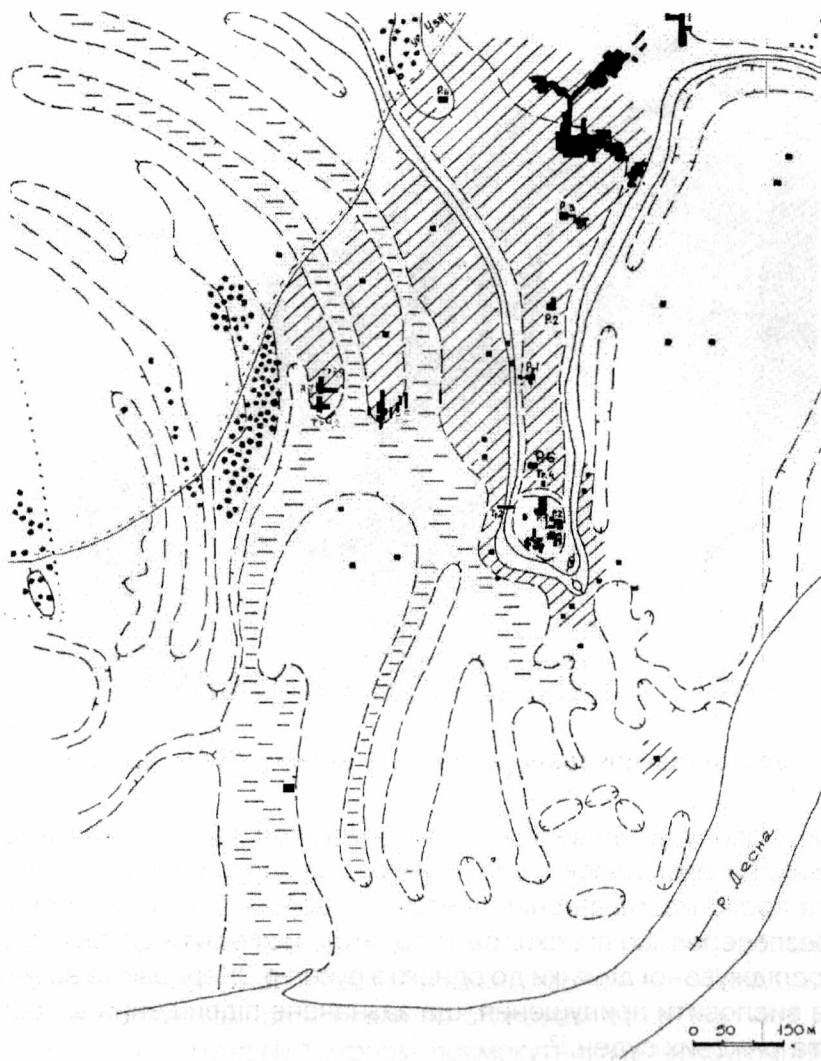


Рис. 1. План комплексу пам'яток в ур. Коровель біля с. Шестовиця.

В IX – X ст. ситуація докорінно змінюється, що було зумовлене більш посушливим кліматом та пониженням внаслідок цього рівня ґрунтових вод ¹⁰. Саме пониження рівня ґрунтових вод дало можливість в кінці IX – X ст. заселити три заплавні підвищення на захід від городища, а на чотирьох наступних гривах (ур. Колодливо та ур. Діброва), відділених від зони забудови одним з рукавів р. Жердови, розмістити курганний могильник (групи I – III за Д. Бліфельдом) ¹¹.

Характер використання Шестовицького подолу дозволили з'ясувати розвідкові дослідження, проведені тут у 1998 – 2006 рр. Траншея № 2 1998 р. (36 x 1 м), що прорізала західний схил городища та перше підвищення біля його підніжжя, виявила досить потужний (до 0,45 м) культурний шар другого будівельного періоду (кінця IX – X ст.), насичений рештками життєдіяльності та знахідками (Рис. 4.), серед яких відзначимо 2 намистини з гірського кришталю, шиферні пряслиця, ножі та їх уламки, рибацьку блешню, оселки з шифера та пісковика, залізні пластини, скоби та пробої, а також донце горщика з клеймом у вигляді двозуба. Його перекриває шар замиву, що відклався в період запустіння та зменшення інтенсивності життя на території комплексу (XI ст.). Відновлення життєдіяльності на дослідженій ділянці відбувається в XII – середині XIII ст., проте, як і на городищі та посаді, воно не набуває тут такої інтенсивності, як на попередньому етапі, свідченням чого є незначна потужність відкладень зазначеної доби. Дослідження, проведені тут 2006 р. (розкоп 9 x 3 м), дозволили підтвердити ці спостереження. На глибині 0,8 м від шару дерну в розкопі зафіксовано котлован споруди № 1 (досліджена довжина 5,2 м, ширина 4,6 м, глибина 0,35 м – від рівня, з якого він впущений), орієнтований по осі південний захід – північний схід і заповнений шарами супіску з включенням дрібних фрагментів піщини, вугликів, кісток тварин та кераміки. В південно-західному кутку котловану розчищено розвал печі, що стояла на опічку за 0,35 – 0,70 м від стін котловану, у вигляді плями жовтої глини з пічиною, 1,3 x 1,0 м та до 0,8 м завтовшки. Зафіксовано 6 невеликих круглих ямок (діаметр до

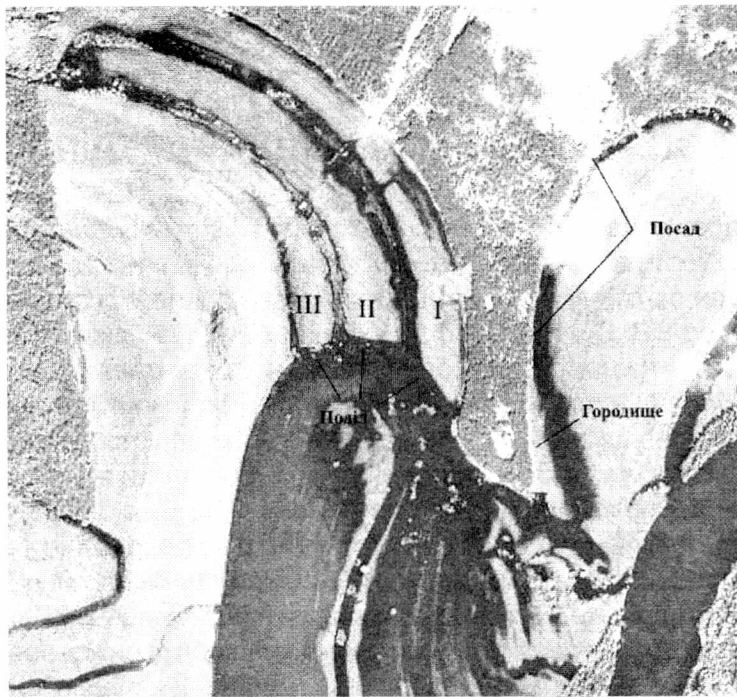


Рис. 2. Шестовицький археологічний комплекс. Зйомка з супутника.

0,15 м) від конструкції споруди. За керамічним матеріалом та знахідками (залізна п'єтля від сагайдака з двома заклепками, просвердлений астрагал з прокресленими лініями, кресало, 2 гачка, цвяхи, кістяна проколка, шиферний оселок з отвором, 2 ножі, уламок туфового жорна) житло, що стояло безпосередньо під схилом городища, може бути датоване серединою X ст.

Наближеність досліджуваної ділянки до одного з русел р. Жердова та водночас до підніжжя городища дозволяє висловити припущення, що зазначене підвищення використовувалося як причал для човнів та річкових суден¹².

Роботи на III подільському підвищенні, проведені 1999 р. І. Сарачевим (120 кв.м.), показали, що культурний шар тут має незначну потужність і практично повністю розораний, причому на окремих ділянках оранка пошкодила і материк. Проте розорювання цієї ділянки заправи проводилось незначний час (у другій половині 1970-х – 1980-х рр., коли в моді було залучення до фонду орних земель будь-яких ділянок, без огляду на доцільність і результативність заходів),

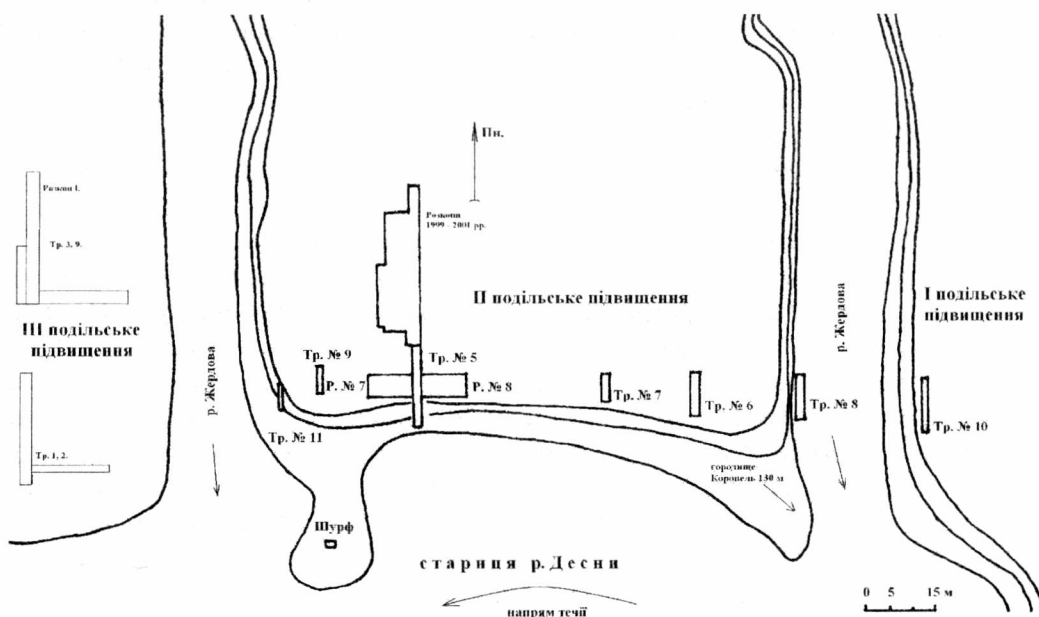


Рис. 3. Зведений план розкопів на подолі (1998 – 2006 рр.).

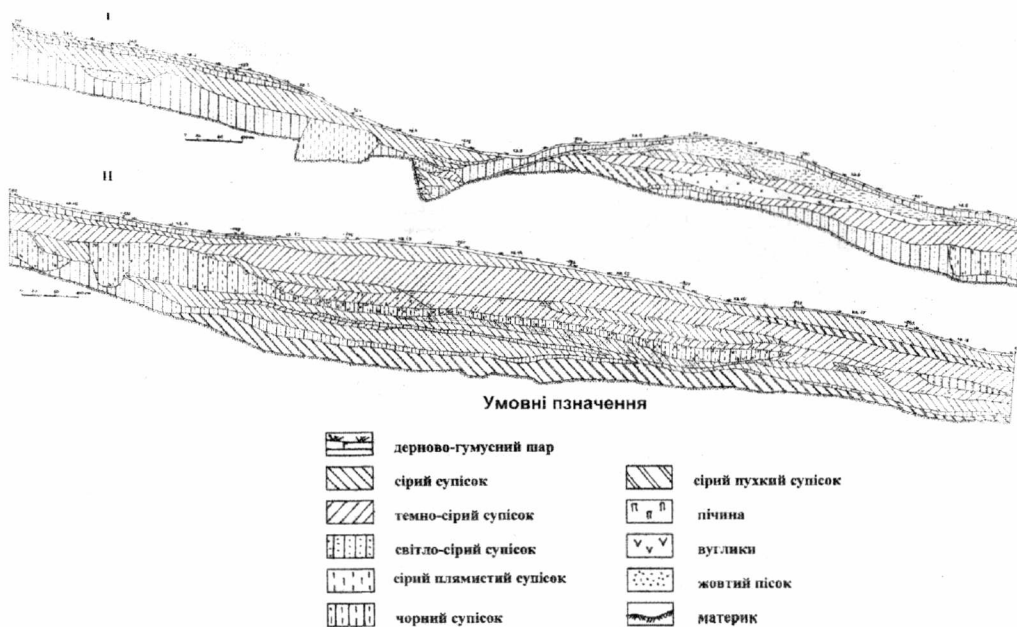


Рис. 4. Стратиграфія південної стінки траншеї “№ 2 (1998 р.).

Експлікація:

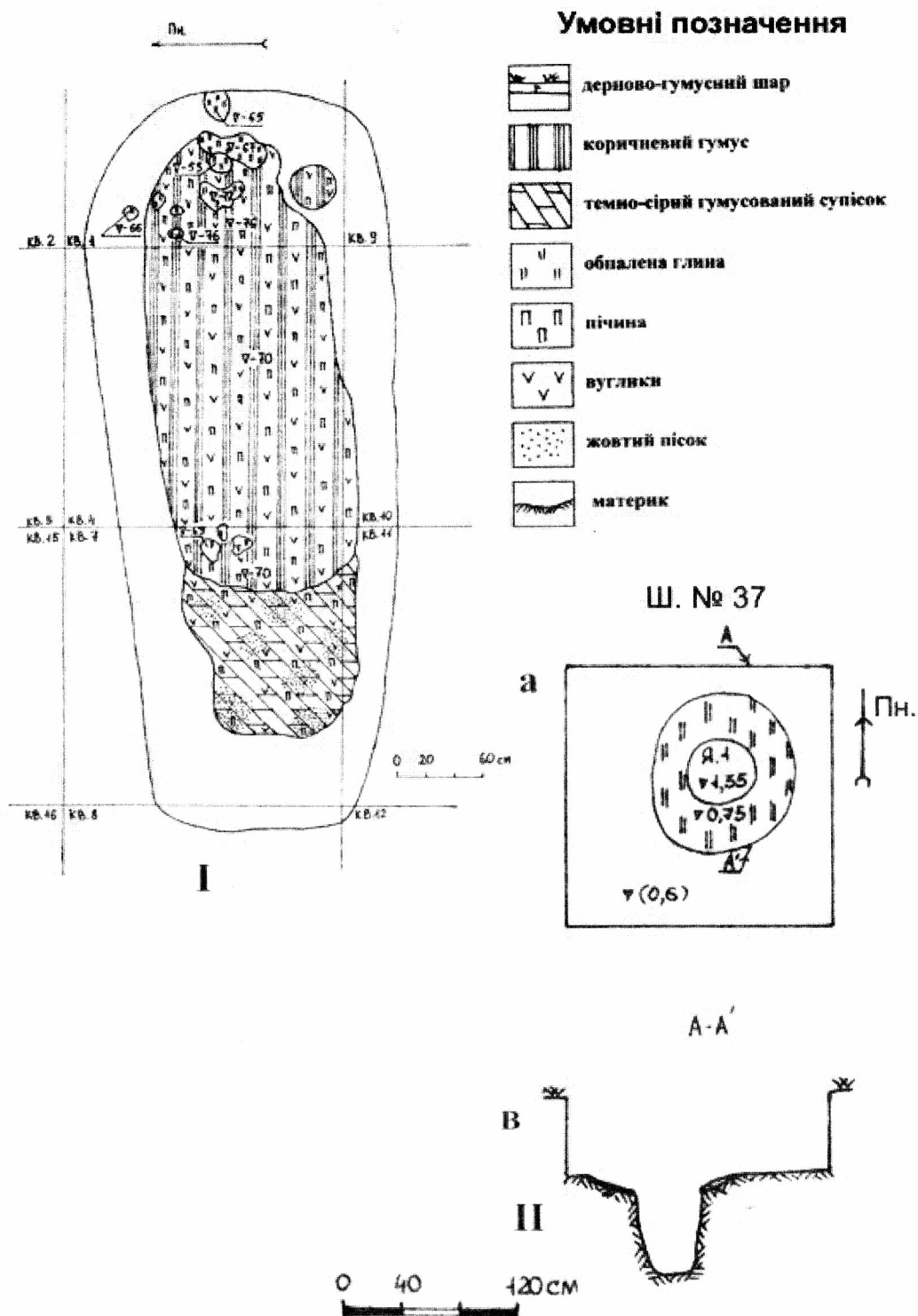
I – східна (верхня) ділянка; II – західна (нижня) ділянка.

тому для дослідження виявилися придатними не лише заглиблені у материк котловани споруд, а й їх знищені оранкою наземні частини, які вдалося визначити за ступенем концентрації уламків кераміки, піщини та знахідок.

Рештки такого наземного житла першої половини X ст. і були зафіксовані на розкопі I 1999 р. Його наземна частина, судячи за концентрацією керамічного матеріалу, мала розміри щонайменше 4 x 6 м і орієнтувалася стінами по сторонам світу (Рис. 5: I.). Краще збереглася його заглиблена частина (споруда № 1 у формі прямокутника із заокругленими кутами, витягнута по лінії захід – схід; 5,4 м завдовжки та 1,60 – 2,25 м завширшки), в західній частині якої зафіксовано розвал глинобитної печі. Із заповнення котловану реконструйовано повністю три і частково дванадцять посудин ранньогончарних типів, у т. ч. – горщик банкоподібної форми з вертикально поставленими вінцями. Подібні форми посуду мало поширені в Шестовиці, але представлені в матеріалах Гньоздівського комплексу (Рис. 11). З речових знахідок відзначимо залізни гак та фрагменти ланцюгів для підвішування казана, лодійні заклепки та їх уламки, фрагменти вудил та ножів, голку, кістяну проколку та уламки шиферного і туфового жорен.

Матеріали XII – XIII ст. на дослідженій ділянці практично були відсутні, що може свідчити про скорочення в зазначений період території подолу.

Основні дослідження розгорнулися на II подільському підвищенні, де в 1999 – 2005 рр. загалом було вивчено 314 кв. м. (Рис. 3). Роботи показали, що культурний шар тут має потужність до 0,3 м, завдяки чому його нижня частина не зазнала руйнації. На відміну від території III підвищення, життя тривало тут і в другій половині XI – середині XIII ст. Відповідно, це відбилося і в більш інтенсивній забудові території. В ході досліджень тут зафіксовані сліди розораних наземних жител з розвалами глинобитних печей та передпічними і господарськими ямами, сліди садибних огорож та значна кількість ям виробничо-промислового і господарського призначення. Серед останніх окремо відзначимо ями № 4 та № 1 (відповідно, верхній діаметр 2,4 м та 1,15 м, нижній – 0,4 м та 0,5 м, глибина 1,2 м та 1,3 м), що мали у верхній частині стіни, просякнуті смолистими речовинами і слугували для вигонки дьогтю (Рис. 5: 2). Враховуючи близьке розташування до стариці, смолокурні могли використовуватися лише сезонно, в міжпаводковий період. Яма № 20 (діаметр 2,5 м, глибина 0,9 м) містила значну кількість кісток зі слідами обробки, що може свідчити про її зв'язок з косторізним ремеслом. Окрім заготовок та відходів виробництва, в ямі знайдено ручку ножа, кістяне вістря стріли, кочедик, орнаментовану накладку від складеного гребня, гральні кістки з продрапаними позначками, кістяний ковзан зі слідами використання, залізне кольчужне колечко, бронзову пластину, уламок



**Рис. 5. Споруда № I (план) та смолокурня (план та розріз) на III подільському підвищенні.
Експлікація:**

I. – план споруди № I; II. – смолокурня: а – план; в – розріз.

кременю до кресала та скатиш бджолиного воску (Рис. 8). За керамічним матеріалом яма може бути датована часом не пізніше середини X ст.

Про наявність на подолі ювелірного виробництва свідчать знахідки фрагменту глиняної ллячки (яма № 6 1999 р., друга половина X – початок XI ст.), бронзового та залізного ювелірних пінцетів, виплесків кольорових металів, обрізки бронзових казанів, що зазвичай використовувались давньоруськими майстрами в якості ювелірної сировини та ін.; деревообробного – уламків долота та сокир, токарного різця (Рис. 9).

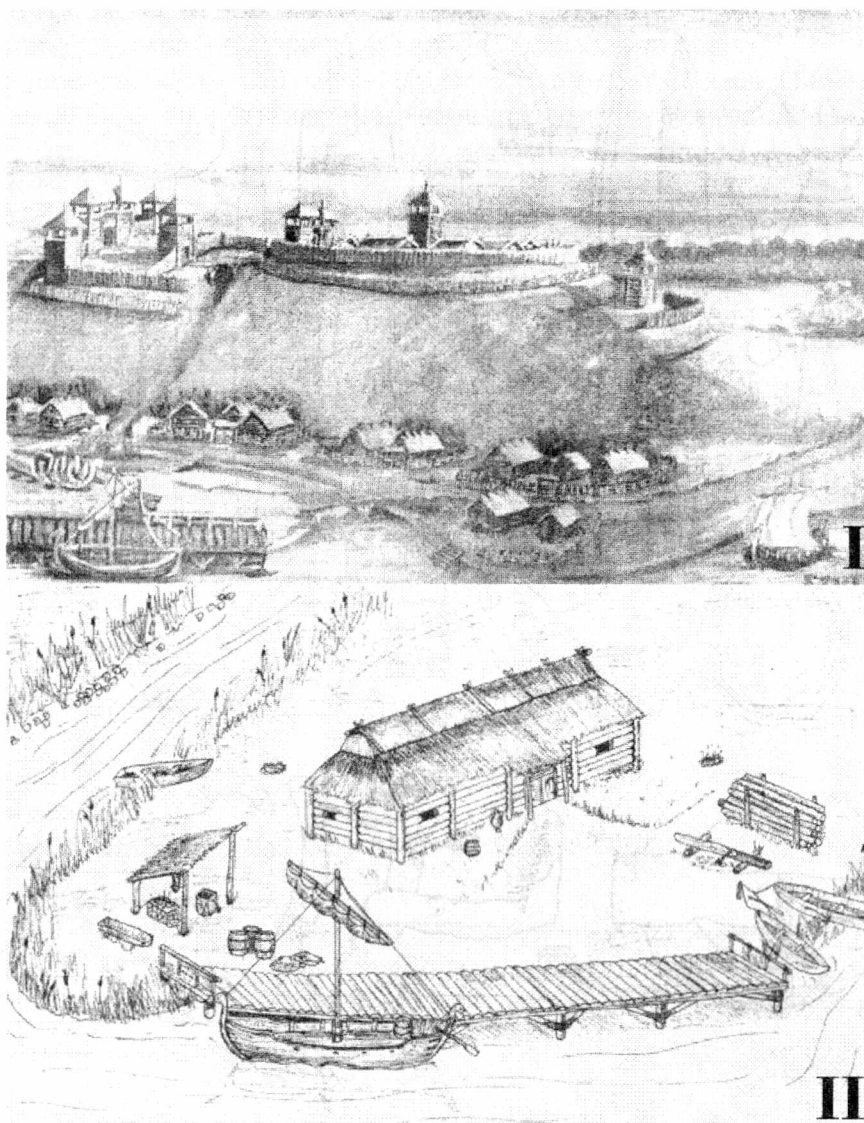


Рис. 6. Шестовицький поділ (реконструкція).

I – реконструкція подолу (мал. С Дмитрієнка);

II – реконструкція причалу на II подільському підвищенні (мал. О. Бондаря).

Судячи з численних знахідок, на подолі відбувалися також видобуток та обробка заліза. Щоправда, самі залізоплавильні чи ковальські горни поки що тут не знайдені, проте незаперечним свідченням функціонування зазначених ремесел є уламки стінок горнів з рештками футуровки та залізні шлаки, залізний напилок, уламок зубила та чисельні вироби із заліза та їх уламки. До певної міри на користь цього можуть свідчити і значні поклади болотної руди, що виходить на поверхню в ряді місць заплави навколо городища. Рештками кузні (чи, вірніше, однієї зі споруд ковальського комплексу) можна вважати споруду № 6, досліджену в 1999 – 2000 рр. Вона мала підпрямокутну форму 5,0 x 3,75 м і була заглиблена в материк на 0,2 м. Верхній шар заповнення містив сліди пожежі, що знищила споруду; нижче спостерігалася значна концентрація металевих шлаків та шматків ошлакованих стінок горну. За характером керамічного матеріалу споруда може бути датована другою половиною X – початком XI ст.

Проте основною галуззю діяльності мешканців шестовицького подолу було, вірогідно, обслуговування річкових суден, включаючи їх ремонт і будівництво. Прямим свідченням цього є чисельні знахідки залізних лодійних заклепок та їх фрагментів, що застосовувалися в суднобудуванні для закріплення бортових дощок. Всього за 1983 – 1984 рр. та 1998 – 2007 р. в Шестовиці знайдено 13 цілих та 29 фрагментів заклепок, у т. ч. на городищі знайдено 4 цілих та 12 фрагментів, а також великий деформований цвях, який можна пов'язати з корабельною справою; на посаді – 2 цілих та 7 фрагментів заклепок; на території подолу – 7 цілих та 10

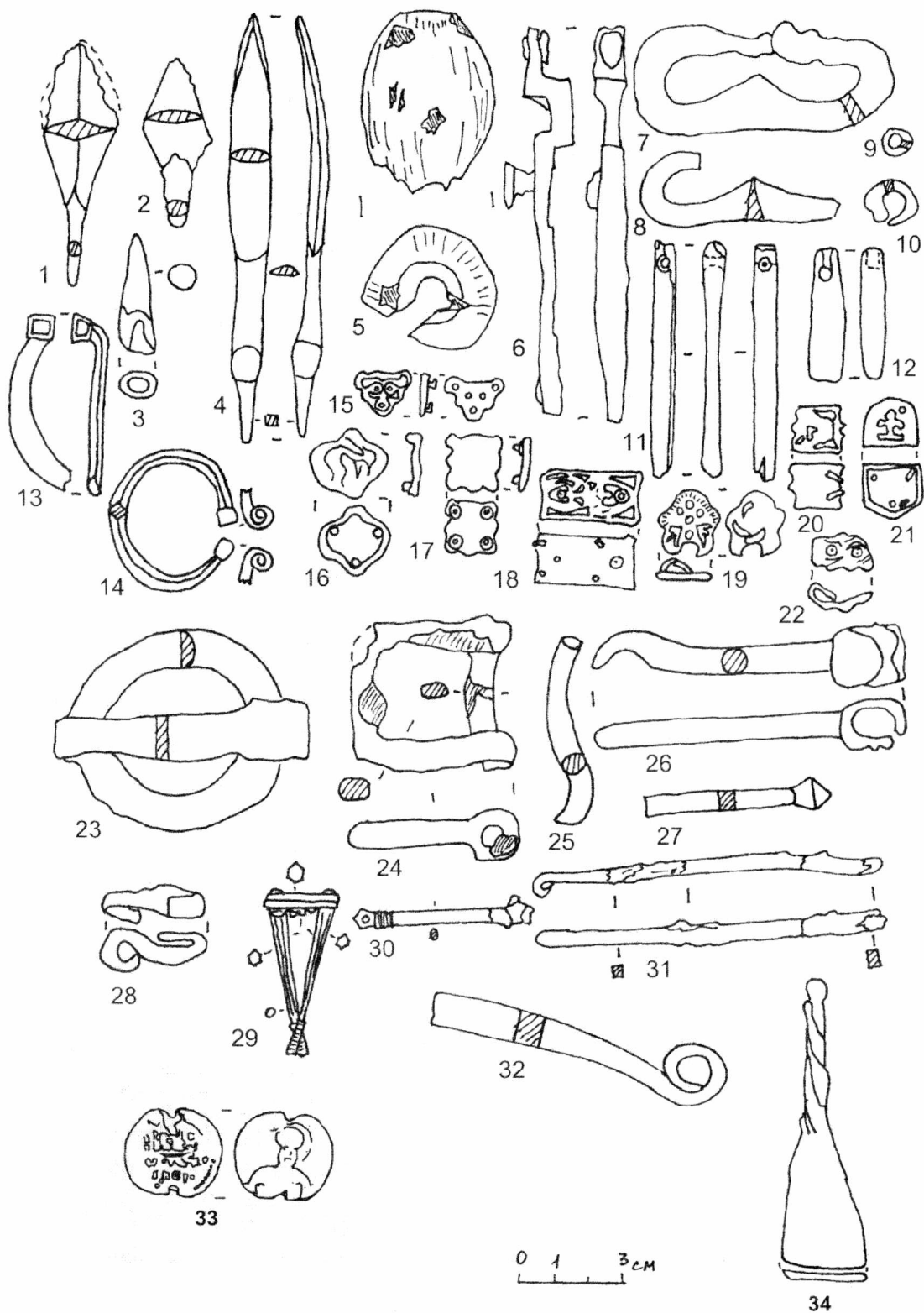


Рис. 7. Знахідки дружинного та торгівельного інвентарю з Шестовицького подолу.

Експлікація: 1 – 2, 4, 6 – 10, 13 – 14, 23 – 28, 32, 34 – залізо; 3 – 4 – кістка; 11 – 12 – пірофіліт; 15 – 22, 29 – 30, 33 – бронза.

фрагментів таких знахідок (Рис. 10). Всі шестовицькі заклепки відносяться до X – першої половини XI ст., хоча зустрічаються в перевідкладеному стані і в більш пізніх шарах.

За спостереженнями Г.Є. Дубровіна, зробленими на матеріалах Великого Новгороду, залізні заклепки, виготовлені в скандинавській традиції кораблебудування (де плавзасоби лодійного типу мали яскраво виражений кіль і гостре днище), використовували для клінкерного з'єднання

між собою дощатої обшивки за допомогою залізних заклепок з чотирикутними клинк-шайбами. Як правило, в якості конопатки використовувалася просмолена вовна ¹³.

Знахідки залізних заклепок походять також з ряду пам'яток Північно-Західної та Центрально-Східної Європи (Ладога, Рюриково городище, Новгород, Гньоздово, Псков,

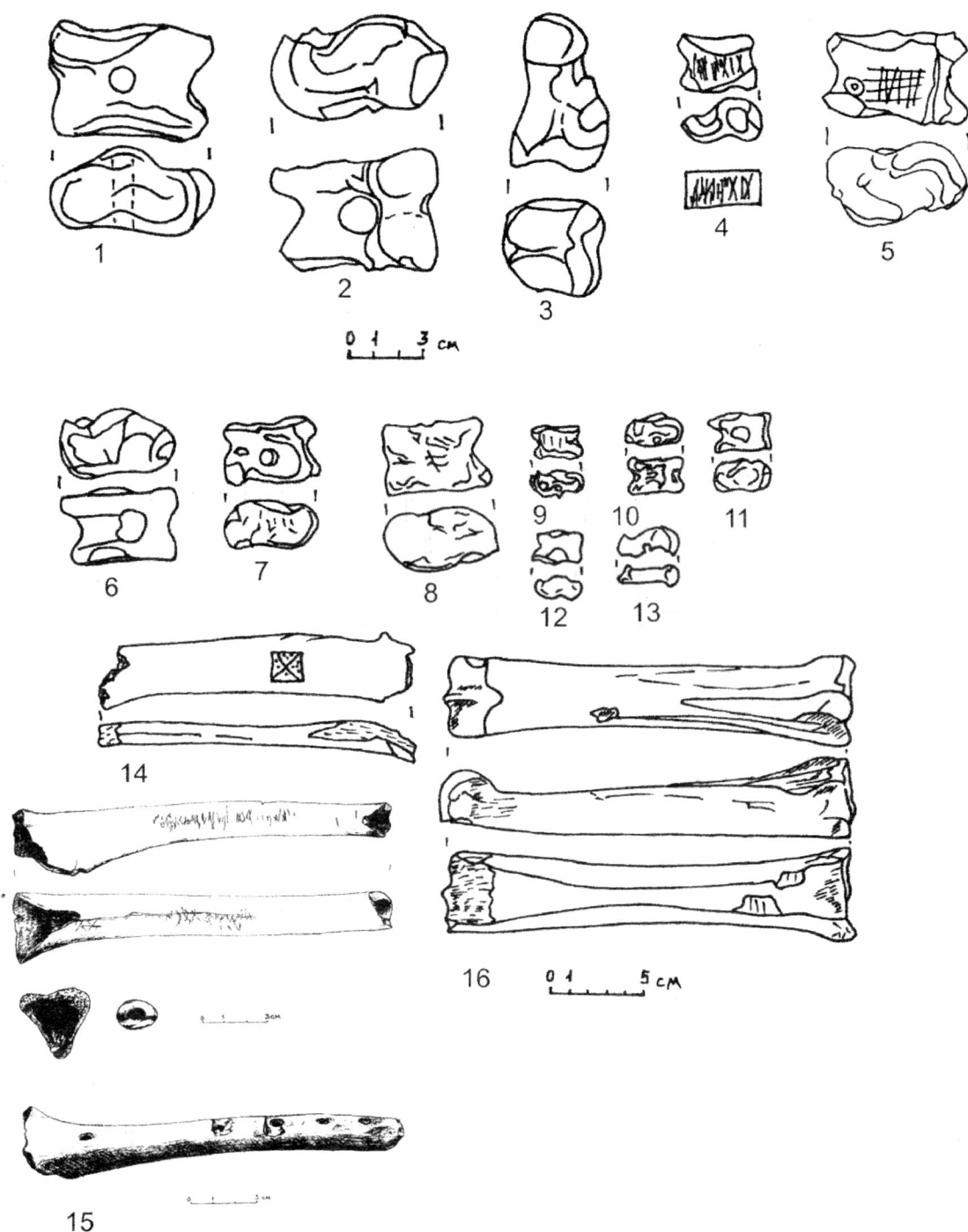


Рис. 8. Знахідки косторізного ремесла з Шестовицького подолу.

Експлікація:

I. 1 – 14 – набір астрагалів для гри; II. – 15 – сопілка; 16 – ковзан.

Білоозеро, Полоцьк), де перебувало скандинавське населення або ж ці місця відвідувалися скандинавами. Їх можна зустріти і у відомих могильниках (Плакун, Гньоздівському, Тимерівському, Михайлівському, Шестовицькому, в Чорній Могилі) ¹⁴. На шестовицькому некрополі також виявлено 14 цілих та декілька фрагментів заклепок (в курганах №№ 9, 21, 26, 33) ¹⁵.

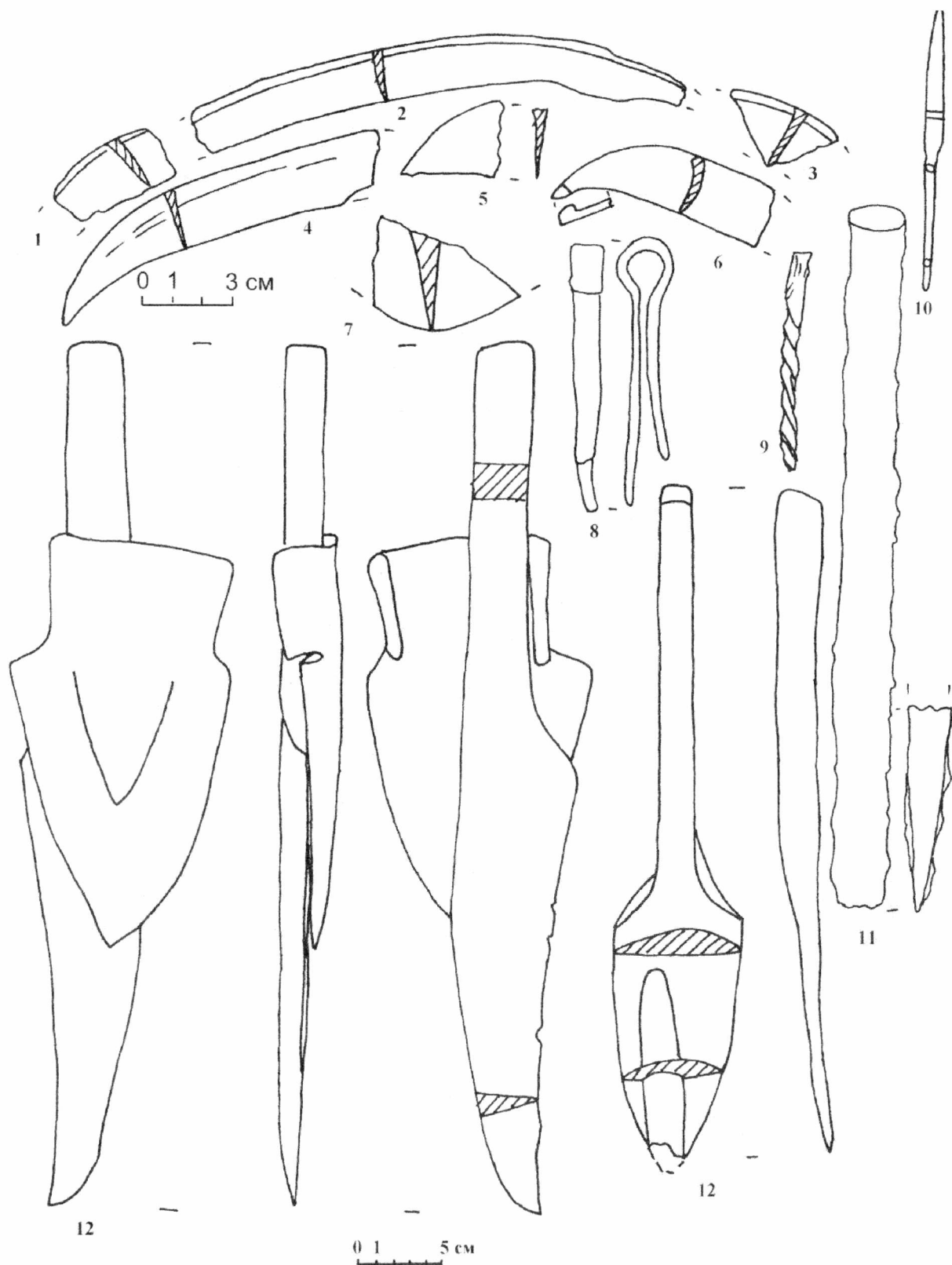
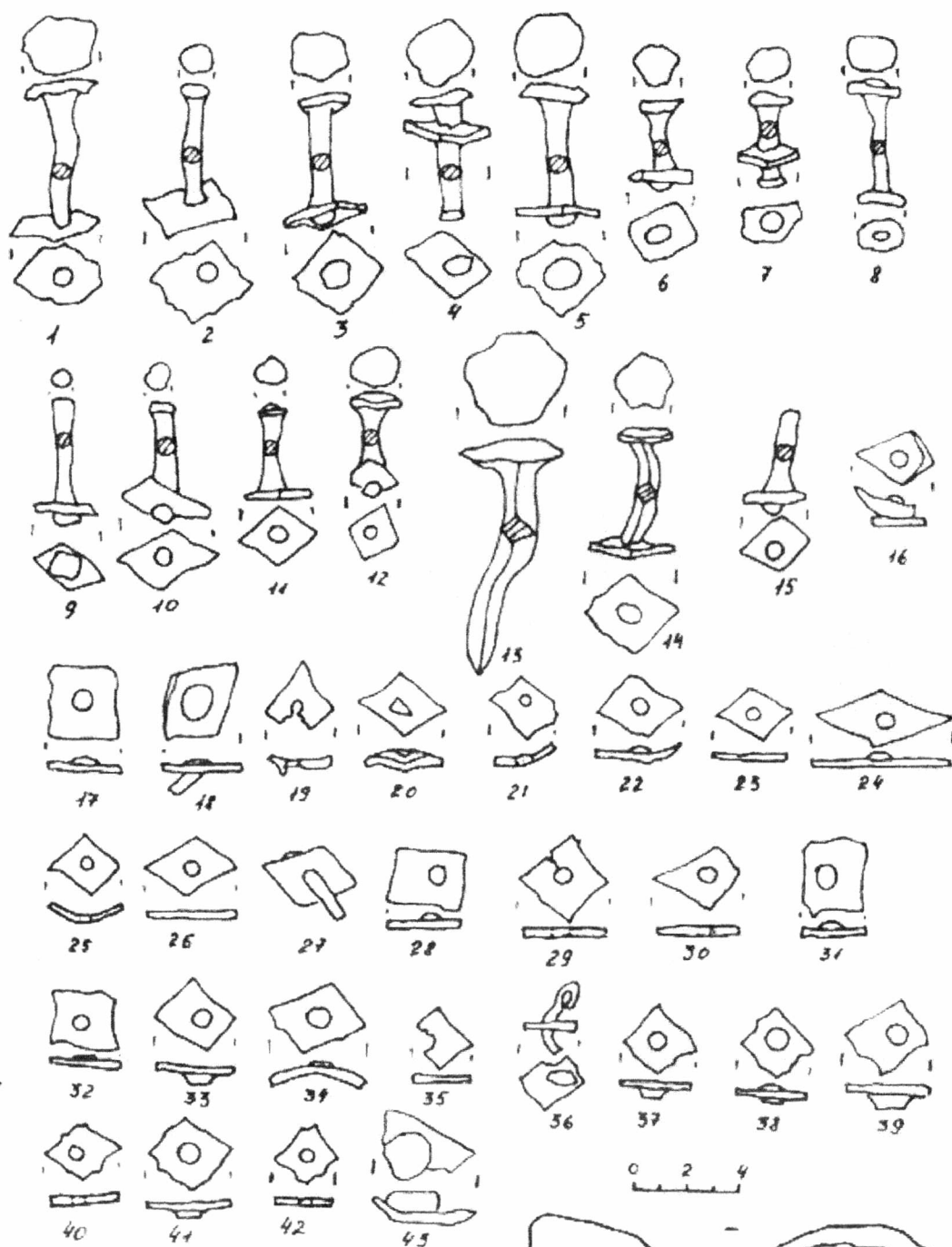


Рис. 9. Знахідки сільськогосподарських та ремісничих знарядь праці.

Залізні заклепки з шестовицького поселення відрізняються між собою за довжиною ніжки, розмірами та формою клинк-шайби. Якщо порівняти функціональну довжину заклепок зі Старої Ладogi, могильника в ур. Плакун, Рюрикова городища та Шестовиці, то отримаємо такі результати. Максимальна їх довжина складає 53 – 72 мм, а мінімальна – 19 – 26 мм. Незначні розбіжності у розмірах вказують на перебування на зазначених поселеннях одного типу суден.



Експлікація:

ГОРОДИЩЕ – 1, 6 – 8, 13, 15, 23, 25, 29 – 30,
36 – 41, 43;

ПОСАД – 2, 9, 17, 27 – 28, 33 – 35;

ПОДІЛ – 3 – 5, 10 – 12, 14, 16, 18 – 22, 24, 26, 31,
32, 42, 44.

Рис. 10. Знахідки залізних лодійних заклепок з Шестовицького археологічного комплексу:

(1 – 12, 14 – 43 – заклепки, 13 – цвях, 44 – свинцеве грузило-якір.

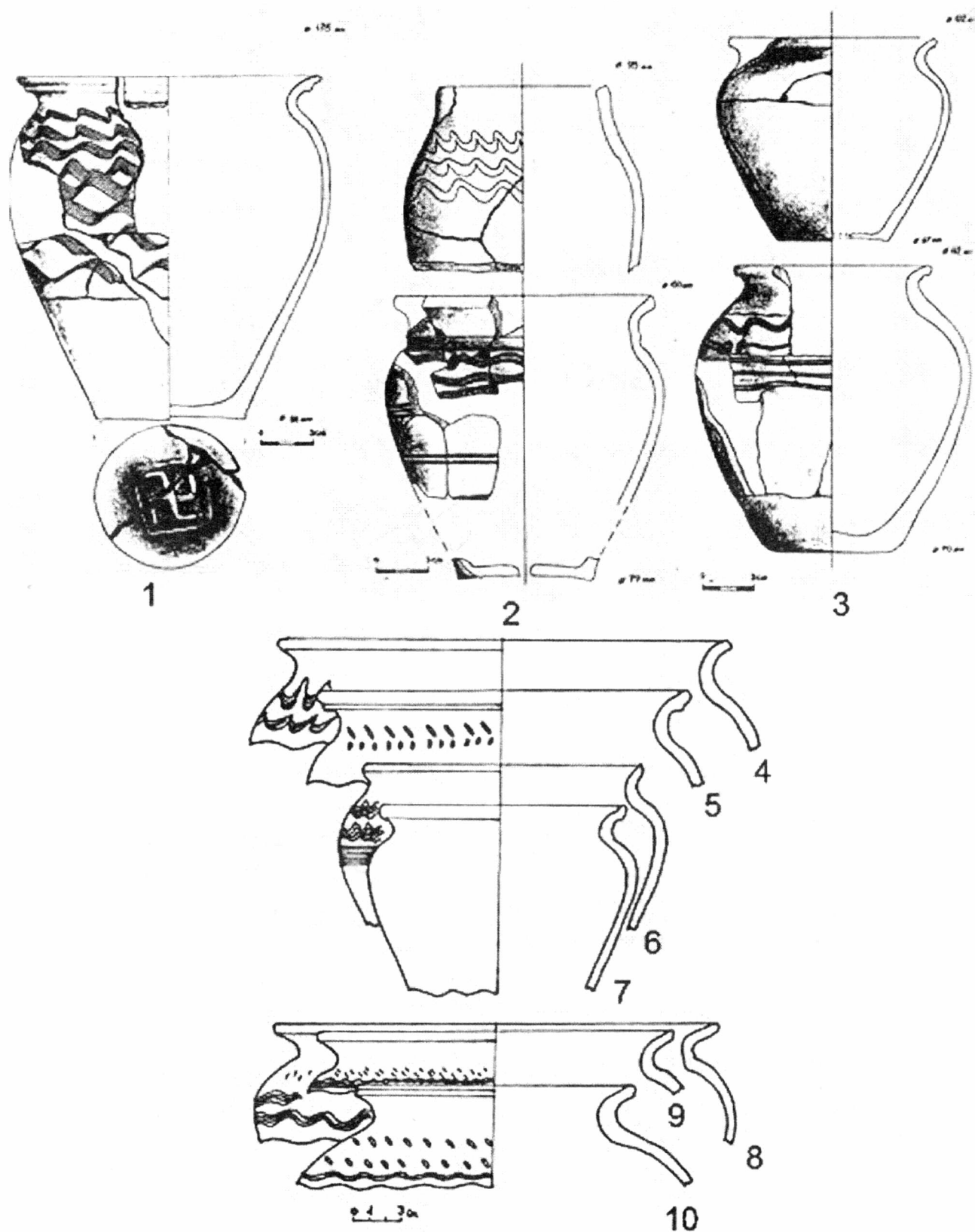


Рис. 11. Зразки кераміки з Шестовицького подолу.

П.Є. Сорокін, який провів аналіз заклепок Північно-Східної Європи, зазначав, що для плавання по річковим шляхам застосовувалися невеликі плавзасоби (типу малих ладей), тому що великі кораблі доходили тільки до Ладogi, в якій знаходився морський порт ¹⁶.

Знахідки залізних заклепок у Шестовиці свідчать про присутність тут кілевих клінкерних суден лодійного типу, що об'єднує цей комплекс з поселеннями Північно-Західної та Центрально-Східної Європи X – початку XI ст., а також свідчать про активну участь мешканців Шестовиці у зовнішній торгівлі. Цікавою є знахідка на подолі 1999 р. свинцевого грузила-якоря вагою 1,7 кг. (Рис. 10: 44).

Зручна топографічна ситуація (наявність глибокої проточної стариці, захищеної мисом від північних та східних вітрів і – значною мірою – від руйнівної дії паводкових вод, до якої впадала трьома рукавами р. Жердова, гирла яких були чудовими природними доками) безсумнівно сприяла розвитку корабельної справи в Шестовиці. Якщо пристати на висловлену раніше думку, що Шестовиця в кінці IX – на початку XI ст. була одним з опорних пунктів князівського полюддя¹⁷, то саме тут мала концентруватися зібрана в навколишнього населення продукція, яку навесні мали везти на ринки Візантії та Сходу. Відтак, виглядає цілком логічним висновок, що саме тут мали готуватися до походу і суда, на яких ця продукція транспортувалася.

Свідченням активних міжнародних торгових відносин мешканців Шестовиці є знайдена ще 1948 р. на городищі висла свинцева печатка, що належала одному з високопоставлених чиновників візантійської адміністрації – примікірю, імператорському протоспафарію і логофету генікону Леву (900 – 912 pp.)¹⁸, численні уламки візантійської амфорної тари, арабські та візантійські монети, вагові гирки та деталі ваг, різноманітні імпорти (намиста, прикраси, предмети озброєння та військового спорядження, фрагменти парадного майолікового посуду тощо) знайдені в різні роки (Рис. 7).

Вірогідно, саме на подолі проживали під час зупинок екіпажі торгових суден, свідченням чого є відносно значна концентрація тут предметів північного походження, серед яких відзначимо кістяну дудку з берцової кістки молодого особини великої рогатої худоби, з продряпаними на трьох гранях руноподібними знаками (Рис. 7: 33); фрагмент бронзової черепахоподібної фібули типу ЯП 51 (визначення В. Зоценка); залізні підковоподібні фібули, ромбічного перетину зі спіралью закрученими кінцями та довгою голкою; уламки залізних та бронзових казанів і деталі ланцюгів для їх підвішування; залізну лопаточку для чистки таких казанів, фрагменти залізних тордованих браслетів та шийних гривен; залізну підвіску у вигляді молота Тора; вістря стріл гнъоздівського типу та ланцетовидні тощо (Рис. 7).

Поза всякими сумнівами, населення подолу займалося також і сільськогосподарською діяльністю: землеробством (знахідки наральника для однорукоятного прямогрідильного рала, типу ІВ4 за Ю. Красновим¹⁹, та чересла до нього, серпів, уламків шиферних туфових та вапнякового жорен) (Рис. 9), скотарством (залізні пружинні ножиці, чисельні остеологічні знахідки), рибальством (блешня та гачки, скупчення риб'ячої луски, шиферне грузило), мисливством (вістря стріл, в т. ч. – кістяне, та сулиці, кабаняче ікло з насічками, кіготь ведмеда), борництвом (фрагмент медорізки та восковий скатиш), збиральництвом (лісові горіхи).

2003 р. завдяки низькому паводку рівень води в старицях різко впав, що дозволило прорізати траншею № 5 (10 м), що пройшла від основного розкопу на II підвищенні до самої води (Рис. 3). Траншея зафіксувала на рівні материка вибиті колесами колії – сліди дороги, що йшла від городища, огинаючи старицю Коровель, у напрямку до заплавлених курганных груп і, вірогідно, продовжувалась далі на Слабин, Морівськ, Лутаву, Вишгород. Ймовірно, саме ця дорога з'єднувала в давнину Чернігів та Київ і саме нею користувався Володимир Мономах під час своїх численних поїздок до батька в Київ, описаних у його «Повчанні дітям»²⁰. Побіжно на користь цього свідчить знахідка вислої свинцевої печатки Володимира Всеволодовича із зображенням св. Василя (патрона Володимира Мономаха) на аверсі та грецьким благопожабальним написом, що погано зберігся, розташованим у п'ять рядків. (Рис. 7: 33)²¹.

В південній частині траншеї, що увійшла в русло, виявлено ями від двох потужних стовпів, діаметром 0,3 та 0,5 м, котрі могли бути пов'язані лише з невеликими прибережними конструкціями типу набережної чи причалів (Рис. 6: II). З метою з'ясування їх призначення 2004 р. на схід та захід від траншеї були закладені розкопи № 7 та № 8 (по 50 кв.м). Дослідження підтвердили припущення про існування тут дороги, відкривши продовження колій в обидва боки від траншеї 2003 р., а також виявили значну кількість стовпових ям різного діаметру від берегової причальної конструкції. Роботи були розширені 2005 р. (6 траншей 1 x 5 – 10 м), орієнтованих по осі північ-південь, що своїм південним краєм заходили в русло стариці), що дозволило дослідити нові групи стовпових ямок. Судячи з усього, причали неодноразово перебудовувалися, що свідчить про їх

довготривале використання, чи, можливо, переносилися далі чи ближче до води, залежно від її рівня в стариці. Принаймі зазначимо, що в ході робіт була зібрана чимала серія уламків дерев'яних дощок та брусків, кілків та щепи з різних порід дерева (дуб, сосна, вільха, береза тощо), що дозволяє сподіватися на відкриття й інших знахідок з органіки на даній ділянці комплексу в майбутньому.

Фіксація слідів та напрямку дороги в ході робіт 2003 – 2005 рр. дозволила поставити питання про існування в давнину мостів через рукави р. Жердови. Для перевірки гіпотези 2005 р. на західному схилі першого рукава Жердови була розбита траншея № 8 (10 x 2 м). В ході робіт зафіксована зміна кольору та структури піщаного замиву, виявленого під шаром дерну: вологий жовтий річний пісок посередині траншеї мав яскраво виражене брудно-коричнє забарвлення, що було зумовлено осіданням на потужних дерев'яних стовпах, які стояли тут, часток болотної залізної руди. Виявлення в річковому руслі слідів дерев'яних стовпів точно по трасі давньої дороги дозволяє вважати, що це рештки мостової конструкції, що з'єднувала I та II подільські підвищення.

Таким чином, вже перші дослідження в заплаві біля підніжжя городища Коровель дозволили відкрити нову складову соціально-топографічної структури комплексу – поділ, зона забудови якого в кінці IX – на початку XI ст. займала всі підвищення на захід від городища, майже впритул до курганів I – III груп (ур. Діброва та Колодливо) (Рис. 6: I). Населення подолу складали як постійні мешканці, які займалися будівництвом та ремонтом суден, різними ремеслами і торгівлею, сільським господарством і промислами, так і тимчасові прибульці з торгових кораблів, які зупинялися тут. Після погрому (початку XI ст. площа подолу, як і всього комплексу, різко скорочується (до меж I – II підвищень), як і інтенсивність життя на ньому, свідченням чого є як незначна потужність нашарувань цієї доби, так і їх слабка (порівняно з попереднім періодом) насиченість знахідками.

Після середини XIII ст. життя на подолі, як і на городищі та посаді припиняється, а його територія починає використовуватись місцевим населенням, що перемістилося на поселення «Пойма», в якості цвинаря (поховання № 1 на II підвищенні (1999 р.), здійснене у відповідності до християнської обрядовості, але майже під дерном, в ногах якого покладено уламок жорна з вулканічного туфу).

¹ Смоличев П.И. Раскопки северянских могил в с. Шестовица летом 1925 г. // Украина. – 1926. – Кн. 1. – С. 178 – 180; Його ж. Подвійні поховання X ст. коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історико-крезнавчої секції. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 56 – 64; Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА. – Вып. 87. – М., 1962. – С. 6; Її ж. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 1. – К., 1949. – С. 50 – 56; Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – С. 11; Коваленко В., Черненко О. Перші дослідження в Шестовиці // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару – Чернігів, 2003. – С. 84 – 101; Коваленко В., Черненко О. Петро Смоличев і перші дослідження в Шестовиці // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. Збірник матеріалів Ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 92 – 100; Коваленко В.П. Начальные этапы изучения Шестовицкого археологического комплекса / Русский сборник. – Вып. 2 – 3. – Брянск, 2006. – С. 148 – 161.

² Коваленко В.П. Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – № 1 – С. 33 – 43; Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовице // Гнёздово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ. – Вып. 124. – Археологический сборник. – М., 2001. – С. 176 – 196.

³ Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару – Чернігів, 2003. – С. 51 – 67.

⁴ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 212.

⁵ Коваленко В.П. Розвідвальні роботи в Середньому Подесенні у 1976 р. // Археологія. – Київ, 1981. – № 36. – С. 91. – 97.

⁶ Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчёт об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983 – 1984 гг. – Т. III. – Охранные работы на посадке в 1984 г. // Науковий архів ІА НАН України. – 1984/172 – 173.

⁷ Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовица Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель // НА ІА НАН України. – № 1998/84

⁸ Там само.

⁹ Попко А.А. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни. В кн. Середні віки на Україні. – К., 1971. Вип. I. – С. 129 – 134; Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Звіт про археологічні дослідження в ур. Коровель біля с. Шестовица Чернігівської обл. в 2004 р. – Т. II. – Дослідження на городищі в ур. Коровель // НА ІА НАН України.

- ¹⁰ Борисенков Е.П. Климат и его изменения. – М., 1976. – С. 13; Борисенков Е.П., Пасецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988. – С. 169. – 173.
- ¹¹ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки... – С. 11.
- ¹² Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовице... – С. 188.
- ¹³ Дубровин Г.Е. Средневековые новгородские дощатые суда ладейного типа с жесткими связями // Новгород и Новгородская земля: История и археология. – Новгород., 1997. – С. 79.
- ¹⁴ Сорокин П.Е. Судостроительная традиция Древней Руси // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Том 5. – История и культура древних и средневековых славян. – М., 1999. – С. 104.
- ¹⁵ Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки... – С. 117 – 127.
- ¹⁶ Сорокин П.Е. Судостроительная традиция Древней Руси. – С. 104 – 105; Його ж. Экспериментальное судостроение и проблемы изучения средневекового судоходства на северо-западе Руси // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород, 1996. – С. 216 – 223.
- ¹⁷ Коваленко В.П. Новые исследования в Шестовиці... – С. 191.
- ¹⁸ Булгакова В. Византийский моливдовул X в. из Шестовицы // Андросчук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя. – К., 1999. – С. 109 – 117.
- ¹⁹ Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987. – С. 42 – 43, 101 – 102; Сита Л.Ф. Орні знаряддя з ур. Коровель біля с. Шестовиця // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – X ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару – Чернігів, 2003. – С. 144 – 148.
- ²⁰ Володимир Мономах. Повчання. Статут Володимира Всеволодовича. – К., 2006. – С. 70.
- ²¹ Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса... – С. 82, рис. 15:17.